

symposion

‘God is geestig’

Gilles Quispel: een eerbetoon
aan de hermetische Gnosis

In de Symposionreeks verschijnen de teksten van symposia die door Stichting Rozenkruis worden georganiseerd. Deze bundel, deel 38 uit de Symposionreeks, bevat de teksten van het symposium dat plaatsvond in de voormalige schuilkerk de Singelkerk in Amsterdam op 14 mei 2016

symposion

‘God is geestig’

Gilles Quispel: een eerbetoon
aan de hermetische Gnosis

symposion

‘God is geestig’

*Een symposion ter gelegenheid van de honderdste
geboortedag van Gilles Quispel en een eerbetoon aan
de hermetische gnosis, en ter gelegenheid van de pre-
sentatie van de nieuwe uitgave van ‘Hermetische
geschriften’, ingeleid, vertaald en toegelicht
door R. Van den Broek en G. Quispel
van uitgeverij In De Pelikaan.*

colofon

bijdragen van

Roelof van den Broek, Wendelijn van den Brul,
Wouter Hanegraaff, Annine van der Meer,
Boudewijn Koole, Jacob Slavenburg,
Reinout Quispel, Esther Ritman

afbeelding omslag en p3 De evangelist Matteüs, afgebeeld in het
Ebbo-evangelie, een vroeg-karolingisch geïllumineerd manuscript
(ca. 810-835, Noord-Frankrijk)

boekverzorging en druk Rozekruis Pers, Haarlem

letter Adobe's Minion pro

papier 90 grams Biotop

isbn 978 90 6732 455 7

© 2017 Rozekruis Pers – Haarlem

Rozekruis Pers

Bakenessergracht 5

2011 JS Haarlem

0031 (0)23 532 38 52

info@rozekruispers.com

www.rozekruispers.com

Inleiding

inhoud

Inleiding	7
God is geestig Esther Ritman (Bibliotheca Philosophica Hermetica)	9
Gilles Quispel, onderzoeker en vertaler Roelof van den Broek (emeritus hoogleraar RUU)	13
Hermetisch denken Wendelijn van den Brul (Stichting Rozenkruis)	23
De kennis van het hart. Een 21e-eeuwse update Annine van der Meer (Stichting Pansophia)	31
De verbinding van de hoogste godheid met het menselijke leven op aarde Boudewijn Koole (auteur)	61
Gilles Quispel, eminent kenner van de gnostiek Jacob Slavenburg (auteur)	75
Slotwoord Quispel Centennial Reinout Quispel (hoogleraar Melbourne University)	81
Bijlage Per aspera ad fontes Wouter Hanegraaff (hoogleraar UvA)	84
Noten bij artikel <i>De kennis van het hart</i>	95

Gilles Quispel (1916-2006) staat bekend als een van de autoriteiten op het gebied van de voornamelijk gnostische geschriften, gevonden bij Nag Hammadi in 1945. Naar aanleiding van de ontdekking van het gnostische Evangelie van Thomas schreef hij in zijn notities van die dag: 'Het is warm vandaag in Caïro. Overdag ging het nog, maar 's avonds drijft de wind de hitte uit de woestijn naar de stad. Mijn Franse collegae zijn naar een restaurant gegaan, om de genoegens van de Arabische keuken te smaken. Ik zit alleen op een kamer in mijn hotel. Voor mij op tafel, onder een leeslamp, een foto van een Koptische tekst die ik tracht te ontcijferen. Het idee dat ik de eerste ben, na zoveel eeuwen, die dit leest! Langzaam dringt de betekenis van de woorden tot mij door. Het zijn korte spreuken. Zij beginnen alle met de woorden: Jezus zegt. En in mijn hoofd voortdurend de gedachte: heeft hij dat gezegd?'

Er is reden te over om in 2016, het honderdste geboortjaar van de 'nestor van de gnosis', een dag te wijden aan de spirituele en wetenschappelijke nalatenschap van Gilles Quispel. Tijdens deze dag spreken oud-collega's en oud-promovendi over hermetische en gnostische thema's, die niet alleen tot Quispels terrein behoren maar ook nauw gerelateerd zijn aan dat van de Bibliotheca Philosophica Hermetica.

Ook wordt tijdens deze dag gepresenteerd het boek *Hermetische Geschriften*, ingeleid, vertaald en toegelicht door Roelof van den Broek en Gilles Quispel.

Het is een uitgave die drie vertalingen verenigt van hermetische teksten, tezamen vrijwel de gehele thans bekende filosofisch-hermetische literatuur van de Oudheid omvattend. Het *Corpus Hermeticum*, de *Asclepius* en de *Stobaeus-Fragmenten* zijn indertijd alle drie opnieuw vertaald, het eerste door Van den Broek en Quispel samen, het tweede door Quispel en het derde door Van den Broek.

ROZEKRUIS PERS

PETER HUIJS, UITGEVER

God is geestig

ESTHER RITMAN

Afbeelding van de laatste pagina van het Thomas-evangelie (met daarop het titelvignet), teruggevonden bij Nag Hammadi. Het manuscript is uit de vierde eeuw, maar de tekst gaat terug op een oudere bron

‘God is geestig’ en dat was Gilles Quispel ook. Hij vond het heerlijk om zijn toehoorders te prikkelen met een spitsvondige of controversiële opmerking. Zelfs nu, bij de aankondiging van dit symposium, gebeurde dat nog. We kregen een mailtje waarin stond: ‘Wat een titel: *God is geestig*. Kan hij ook lachen, praten, woedend worden, belonen en bestraffen et cetera? Mijnheer Quispel als mens kan geestig zijn, maar God...’

Ik kom daar zo graag nog op terug, maar eerst wil ik u, mede namens de Stichting Rozenkruis en het Center for History of Hermetic Philosophy, van harte welkom heten op dit symposium *God is Geestig*. Vandaag vieren we de honderdste geboortedag van Gilles Quispel, pionier van de gnosis van het hart, en brengen we een eerbetoon uit aan de studie van de hermetische gnosis.

Gilles Quispel staat bekend als een van de autoriteiten op het gebied van de voornamelijk gnostische geschriften, gevonden bij Nag Hammadi in 1945. De laatste vijfentwintig jaar van zijn leven was hij, hoewel al lang met emeritaat, nauw verbonden aan de Bibliotheca Philosophica Hermetica. Hij heeft samen met zijn collega en opvolger in Utrecht, Roelof van den Broek, een van de hermetische hoofdwerken, het *Corpus Hermeticum*, in het Nederlands vertaald en toegelicht (eerste druk 1990). Hij vertaalde en becommentarieerde nóg een belangrijke hermetische tekst, de *Asclepius* (1996). In zijn ‘ter kimme neigende leven’, zoals hij het zelf noemde, ontwikkelde hij weer een enorme productiviteit en bracht *Valentinus de gnosticus en zijn Evangelie der Waarheid* (2003) en *Het Evangelie van Thomas* (2004) uit via de uitgeverij van de BPH. In De Pelikaan, beide edities doorspekt met zijn bloemrijke commentaar. Tijdens die 25 jaar van samenwerking, die Gilles bestempelde als ‘zijn tweede leven’, ontstond er een warme vriendschapsband tussen de familie Ritman en Gilles en Lien Quispel. We hebben gouden momenten beleefd toen we samen naar Venetië zijn gereisd om onze tentoonstelling *Magia, Alchimia, Scienza* te bekijken, die in de Marciana-bibliotheek zo’n 57.000 bezoekers trok. Hoogte-

punt voor Gilles was uiteraard het Griekse handschrift van het *Corpus Hermeticum*, met annotaties van kardinaal Bessarion, de grondlegger van de Marciana-bibliotheek. Een ander onvergetelijk moment was toen ik met mijn vader in de tuin zat bij Gilles, en mijn vader hem uitnodigde om de vertaling ter hand te nemen van het Evangelie van de Waarheid van de gnosticus Valentinus. Gilles riep toen ontvarend uit dat je het een oude man toch niet aan kon doen om zoiets te vragen, maar de volgende dag belde hij me op om te vertellen dat het eerste hoofdstuk op papier stond omdat hij 'de schrijfpest' had gekregen...

Ik heb vele uurtjes bij Gilles en Lien in Bilthoven doorgebracht. Ik vond het heel bijzonder om Gilles niet alleen als wetenschapper, maar ook als geestelijk wezen te leren kennen. Sommige ontmoetingen en vriendschappen reiken verder dan het verstand kan bevatten. Toen Gilles samen met Lien en hun dochter Louise een laatste reis naar Egypte maakte, voelde ik me op een ochtend bijzonder onrustig en gaf een op gegeven moment toe aan mijn intuïtie om even te bellen om te vragen of alles goed ging. Louise nam de telefoon op en zei tegen me: 'Esther, het is ongelooflijk dat je nu belt. Ik loop net de ziekenkamer van mijn vader uit, hij is vijf minuten geleden overleden.' Ja, de geest waait waar hij wil, zeggen ze wel eens... Tijdens de voorbereiding van dit symposium liet de gedachte me niet los dat Gilles precies wist waar hij het over had toen hij met zoveel nadruk zei dat God geestig is.

Ik vond enkele prachtige fragmenten in hoofdstuk 12 van het *Corpus Hermeticum*, in een gesprek van de Driewerf Grote Hermes met Tat over de geest die het Al doordringt, die dit volgens mij precies tot uitdrukking brengen.

Hermes: 'De geest, Tat, is uit het wezen van God zelf [ontstaan] (...) de geest is niet afgescheiden van het wezen van God, maar komt als het ware uit hem voort, zoals het zonlicht uit zijn bron. In mensen is de geest een god. (...) Het lichaam is een beeld van de idee. De idee is een beeld van de ziel. Zo is de lucht het fijnste gedeelte van de grondstof. En de ziel is het fijnste gedeelte van de lucht. En het fijnste gedeelte van de ziel is de geest. En het fijnste gedeelte van de geest is God. God omvat alles en doordringt alles. (...) In het Al is er niets dat hij niet is. Daarom is er ook geen grootte,

geen ruimte, eigenschap, vorm of tijd, waardoor God wordt omvat. Want hij is het Al. En omdat hij het Al is, doordringt hij alles en omvat hij alles. Hem, die de zin van alle dingen is, jongen, moet je aanbidden en vereren. Er is maar één eredienst waarmee God gediend wordt: een goed mens zijn.'

Geachte aanwezigen, deze prachtige hymne is te vinden in dit monumentale boek, *Hermetische geschriften*, dat ik straks zal overhandigen aan Roel van den Broek, Joost Ritman en Reinout Quispel. De vertalingen, van de hand van Gilles Quispel (1916-2006) en Roelof van den Broek (1931), werden eerder in drie afzonderlijke boeken gepubliceerd, voorzien van verhelderende inleidingen en commentaren. Voor deze uitgave in één band heeft laatstgenoemde de vertalingen in enkele gevallen grondig herzien en de inleidingen en aantekeningen aangepast aan de huidige stand van het onderzoek.

Roel, Gilles Quispel zei wel dat een professor het zelden eens is met een andere professor. Dit zal ongetwijfeld het geval zijn geweest bij de redactie van de teksten in deze bundel die door Gilles zijn vertaald en van commentaar voorzien. Ik heb dan ook het allergrootste respect voor de wijze waarop je deze bundel geactualiseerd en deels grondig geredigeerd hebt volgens jouw laatste wetenschappelijke inzichten. Deze standaardeditie van de hermetica is een wetenschappelijke mijlpaal, die niet zo snel geëvenaard zal worden.

Joost, graag wil ik je samen met dit boek enkele woorden overdragen die Gilles Quispel uitsprak tijdens zijn rede ter gelegenheid van de opening van een tentoonstelling in de BPH op 16 maart 2001: 'Het is maar goed dat de Bibliotheca Philosophica Hermetica bestaat. Hier heerst eerbied voor de vrije wetenschap. Hier worden ketterse geschriften niet wegverklaard of weggewenst. Lang leve het vrije onderzoek van de gnosis. Lang leve de Bibliotheca Philosophica Hermetica en zijn stichter.'

Reinout, graag overhandig ik jou, als mede-initiatiefnemer van dit symposium en als woordvoerder van de familie Quispel tijdens deze dag, ook een exemplaar van dit prachtige boek, als eerbetoon aan het levenswerk van jouw vader. In de commentaren komt tot

uitdrukking dat het in het hermetisme van de oudheid niet alleen maar om religieus gekleurde filosofische beschouwingen ging, zoals zo vaak wordt gesuggereerd. Het ging om echte religie en authentieke religieuze vervoering, getuige enkele regels uit deze hymne van de ingewijde in de achtste en de negende sfeer, § 50:

*'Ik zal de lofprijzing opzenden uit mijn hart
en mijn gebed richten tot de grens van het Al
en het begin van het begin,
de onsterfelijke vondst van wat door de mensen gezocht wordt,
de verwekker van het licht en de waarheid,
de zaaier van de logos,
de liefde die het onsterfelijke leven schenkt.'*

Gilles Quispel, onderzoeker en vertaler

ROELOF VAN DEN BROEK

Mijn eerste kennismaking met Gilles Quispel was in juni 1952. Ik deed eindexamen gymnasium, hij was gecommiteerde voor de klassieke talen. Hij was toen 36 jaar oud en nog maar kort hoogleraar in de geschiedenis van de oude kerk tot 800 in Utrecht. In september van datzelfde jaar ontmoette ik hem opnieuw, toen ik theologie ging studeren in Utrecht. De theologische faculteit had toen zes zogeheten staatshoogleraren, van wie de twee jongste wetenschappelijk gezien met kop en schouders boven de andere uitstaken. Dat waren Gilles Quispel en Willem Cornelis van Unnik, de nieuwtestamenticus, die zes jaar ouder was dan Gilles en al in 1946 in Utrecht was benoemd. Zij brachten een internationale sfeer in de wat suffige faculteit. Zij publiceerden hun talrijke studies vooral in internationale wetenschappelijke tijdschriften en hielden voordrachten op internationale congressen. Zij hebben beiden op mijn eigen wetenschappelijke ontwikkeling grote invloed gehad. Het waren totaal verschillende mensen. Van Unnik was een rustige, evenwichtige man, een geboren bestuurder en conflictoplosser; Gilles was temperamentvol, had aan besturen een broertje dood en maakte nogal eens ruzie met collega's van andere universiteiten. Hij was een geboren polemicus met een scherpe, soms te scherpe pen, die graag de publiciteit zocht. Collega's die vonden dat hij het belang van vondsten als het Evangelie van Thomas of het Evangelie der Waarheid overdreef, verweet hij gebrek aan kennis en inzicht. Zij begrepen volgens hem niet dat de nieuwe vondsten de gangbare visie op het vroege christendom volkomen overhoop haalden. Hij ventileerde die mening bij voorkeur in de landelijke pers, wat uiteraard verontwaardigde tegenartikelen uitlokte. Achteraf heeft Quispel gelijk gekregen, meer dan hij toen zelf kon vermoeden. In zijn hart genoot hij wel van dat geruzie. Maar tegen mij zei hij: 'Roel, je moet één ding goed van mij leren: maak nooit ruzie met iemand met wie je nauw moet samenwerken.' En dat hebben wij dan ook nooit gedaan.

Hij had later wel eens spijt van zijn polemieken, dan vond hij dat hij iemand te hard had aangepakt. Hij was een gecompliceerde persoonlijkheid. Ik heb hem op allerlei manieren meegemaakt: hij kon tegen mensen erg onaangenaam zijn, maar ook charmant en aardig, hij was geestig en zat vol met grappige anekdotes, maar ik heb hem ook tot tranen toe bewogen gezien door een mystieke tekst of een psalmvers dat hem trof.

De colleges van de twee sterren van de faculteit, Van Unnik en Quispel, waren totaal verschillend. Die van Van Unnik waren ongekend saai en je leerde er weinig. Hij wordt nu algemeen als de grootste Nederlandse nieuwtestamenticus van de twintigste eeuw beschouwd. Nog onlangs, bijna dertig jaar na zijn dood, is het vierde deel van zijn *Sparsa collecta*, zijn verspreide geschriften, gepubliceerd. Maar op college merkte je daar weinig van. Aan het eind van de cursus was er altijd nog maar een klein groepje studenten over. Hij deed daar nogal laconiek over. 'Och,' zei hij dan, 'ik ben dominee in Noord-Holland geweest. Daar heb ik geleerd voor lege kerken te preken.'

Quispel was een briljant docent. Hij had buiten zijn eigenlijke vakgebied een zeer grote belesenheid in mystieke, piëtistische en filosofische schrijvers en in literaire en historische werken in het algemeen. Daarbij werd hij geholpen door een fantastisch geheugen, waaruit hij onophoudelijk kon putten. En een mix van dat alles werd ons in zijn colleges gepresenteerd, hij opende vergezichten die je bij geen van zijn collega's te zien kreeg. En dat op uiterst boeiende wijze, want les geven kon hij! Bij hem zat de collegezaal aan het eind van de cursus nog stampvol. Later zei hij vaak tegen mij: '*Didaskalos pephuka*,' (Ik ben een echte schoolmeester). Dat was een uitdrukking die hij van zijn leermeester Hendrix (over wie zo dadelijk meer) had overgenomen.

Hij gaf graag les, ook buiten de gewone collegetijden. Aan het begin van mijn tweede jaar, toen het belang van de Koptische Nag Hammadi-geschriften duidelijk begon te worden, zei ik tegen hem dat ik wel Koptisch wilde leren. 'Nou,' zei hij, 'dan beginnen we aanstaande zaterdag, bij mij thuis.' En zo fietste ik twee jaar lang op zaterdagmorgen van Utrecht naar Bilthoven om van tien tot twaalf in de geheimen van het Koptisch, en *en passant* in veel andere zaken, te worden ingewijd. We vonden dat toen beiden heel gewoon, maar nu ik terugkijk, 64 jaar later, was het toch wel heel bijzonder.

Ook qua methode van onderzoek was er een groot verschil tussen Van Unnik en Quispel. Van Unnik was, zoals gezegd, een slecht docent. Ik heb pas heel veel van hem geleerd, toen ik een paar jaar zijn onderzoeksassistent was. Van hem heb ik geleerd hoe je antieke bronnen moet bestuderen: wat staat er precies, wat zijn de parallellen, wat is de historische context, wat zou de auteur binnen die context bedoeld kunnen hebben, waarin verschilt hij van anderen? Dat soort vragen. Hij deed veel onderzoek naar de ontwikkeling van bepaalde begrippen of voorstellingen in de klassieke en vroegchristelijke literatuur, met veel aandacht voor de details. Zijn sterk analytische methode heeft mij diepgaand beïnvloed, zoals uit mijn wetenschappelijke werk, en ook uit het vandaag gepresenteerde boek, blijkt.

Quispels onderzoek had een heel ander karakter. Ik zal daar hierna wat dieper op ingaan, maar eerst iets over zijn ontwikkeling. Hij heeft daar later vaak over gesproken. Het begon al bij die bizarre rector van het Stedelijk Gymnasium in Dordrecht, Pieter Hendrix, die op de Alexandrijnse gnosticus Basilides was gepromoveerd en geobsedeerd was door de oosterse, vooral de Russische orthodoxie en liturgie. Hij noemde zichzelf Pjotr Iwanowitz Gendrix. Hij leerde zijn leerlingen niet alleen goed Grieks en Latijn maar sprak ook veel over de Griekse mysteriegodsdiensden, de antieke gnosis, de mystiek, en de betekenis van de Russische 'goddelijke liturgie' en de iconen.

Hij heeft met al zijn gekkigheid diepe indruk op de jonge Quispel gemaakt. Ze hebben altijd contact met elkaar gehouden en zijn samen ooit met Pasen naar Moskou gegaan. In 1976, op Gilles' zestigste verjaardag, heb ik Hendrix in Dordrecht opgehaald en hem via de Alblasserwaard (want dat wilde hij graag) naar Bilthoven gebracht. Daar vertelde hij onder andere hoe hij als student in Leiden met de beroemde hegeliaan professor Bolland bij de zeer bevindelijke dominee Wisse, een groot kanselredenaar, naar de kerk ging, omdat je daar tenminste nog een geestelijke, allegorische uitleg van het Hooglied kon horen, zoals je die in de vroege kerk bij mensen als Origenes aantrof en nu nog in de oosterse orthodoxie. Bolland zei dan: 'Die Wisse weet niet wat hij zegt, maar het is geweldig!'

Grote invloed hebben de Eranos-conferenties in Ascona op Quispel gehad, waar Jung en zijn opvattingen de boventoon voerden.

Gilles kwam daar voor het eerst in 1947 en sprak er over de gnosis. Wouter Hanegraaff heeft in zijn magnum opus, *Esotericism and the Academy*, een prachtig hoofdstuk aan de Eranos-kring gewijd. In Ascona werd alles wat haaks stond op het rationalisme van de Verlichting en de moderne wetenschap – mythen, symbolen, magie en esoterie – in het centrum van de aandacht geplaatst, veelal in jungiaans perspectief. Grote geleerden met veel invloed behoorden tot die kring. Gilles en zijn lieve vrouw Lien – die hem zoveel mogelijk vergezelde en hem altijd gesteund heeft – waren erbij toen Jung er in 1951 zijn beroemde lezing hield over synchroniciteit. Dat maakte diepe indruk op Quispel, hij sprak er in mijn eerste studiejaar 1952 op college al uitvoerig over.

Hoe hij dat met de Vroege Kerk verbond, herinner ik me niet meer, wel dat ik het niet begreep. Hij wees er de aanstaande predikanten graag op dat Jungs vader dominee was geweest, waaraan hij dan toevoegde dat Jung gezegd had dat je als domineezoon veel moet zondigen om weer een normaal mens te worden!

In de kring van Ascona voelde Quispel zich als een vis in het water, vooral in de jaren vijftig en zestig. Wetenschappelijk gezien was hij daar in zijn natuurlijke habitat. Hij was van nature een romanticus, er diep van overtuigd dat het ontledende verstand, de ratio, slechts een deel van de werkelijkheid kan verklaren, en zeker niet het meest wezenlijke. De Eranos-kring en de psychologie van Jung sterkten hem in die overtuiging. In mythen, symbolen en mystieke ervaringen schemert iets door van een andere werkelijkheid, die de historische bepaaldheid van ons aardse bestaan te boven gaat en ons dichterbij ons ware zelf brengt dan de ratio ooit zou kunnen. In de bronnen van historische kennis licht er naar zijn diepste overtuiging iets op van een bovenhistorische waarheid, die nooit echt rationeel te verwoorden is, maar wel ervaren kan worden. Hier komt natuurlijk de invloed van Jung om de hoek, met zijn archetypen en de tegenstelling tussen het bewuste ego en het onbewuste Zelf. Volgens Quispel berust de gnosis op de ontdekking van dit Zelf. Het ging hem in veel van zijn onderzoek om wat hij de 'kennis van het hart' noemde, die dieper reikt dan de kennis van de rede, want, zoals Pascal al zei, het hart heeft nu eenmaal zijn redenen die de rede niet kent: 'Le coeur a ses raisons que la raison ne connaît point.'

Het zal duidelijk zijn dat dit voor hem natuurlijke en daarom

nauwelijks beredeneerde metahistorische uitgangspunt een behoorlijke sta-in-de-weg kan zijn voor historisch onderzoek, dat zich tot beschikbare bronnen en hun ontstaanstijd beperkt. Desondanks hebben veel van de geleerden van Ascona uitstekende en invloedrijke studies gepubliceerd. Dat geldt ook voor Quispel. Hij heeft belangrijke, sterk analytische, literair-historische studies op zijn naam staan, zoals zijn dissertatie en zijn vele publicaties over het *Diatessaron*, een evangeliënharmonie uit de tweede eeuw, én tekstuitgaven van Latijnse en Griekse christelijke auteurs als Tertullianus, Minucius Felix en Ptolemaeus de Gnosticus, en dat alles met een bewonderenswaardige beheersing van de primaire bronnen. Daarin was hij getraind.

Maar hij heeft ook, met name op het gebied van de gnosis en het hermetisme, veel studies geschreven die wel interessant en vernieuwend waren, maar waarin zijn metahistorische visie sterker tot uiting kwam en die bij collega's kritische vragen oproepen. Bij de presentatie van zijn *Valentinus de gnosticus*, in 2003, vertelde hij zelf met smaak van zijn eerste poging tot een boek over Valentinus. Hij had daarvan kort na de Tweede Wereldoorlog een uitgebreid ontwerp toegestuurd aan de vermaarde Groningse godsdiensthistoricus Gerardus van der Leeuw. Van der Leeuw antwoordde dat hij het bijzonder interessant vond, maar dat hij niet goed zag waar Valentinus ophield en Quispel begon.

Ik zou zijn benadering intuïtief en associatief willen noemen. Hij had soms een bijzonder scherp intuïtief inzicht in historische ontwikkelingen en de verhoudingen tussen bepaalde personen en stromingen, die in de tijd soms ver van elkaar af lagen. Hij trok dan grote lijnen door de geschiedenis en werkte dat uit aan de hand van teksten die dit bevestigden, waarbij hij de neiging had teksten die zijn betoog niet ondersteunden te negeren of anders te interpreteren. Van nature, en versterkt door zijn jungiaanse uitgangspunt, dacht Quispel daarbij sterk associatief.

Als bijvoorbeeld in de *Asclepius* gezegd wordt dat de leegte, of het Niets, niet bestaat, bespreekt hij kort de overeenkomstige opvattingen van de epicureeërs en enkele gnostische auteurs die wél een Niets vóór alles aannamen, om dan onmiddellijk over te schakelen naar uitspraken over God als het Niets van mystici als Meister Eckhart en Jacob Boehme en piëtiëten als Gottfried Arnold en Johannes Scheffler (Angelus Silesius).

Het sterk intuïtieve en associatieve van Quispels denken, waardoor hij een bepaalde visie of ervaring onmiddellijk vanuit de historische context naar een meer universeel, dieper menselijk niveau kon brengen, verklaart mijns inziens ook zijn grote invloed op een veel bredere kring van geïnteresseerden dan zijn vakgenoten alleen. Ja, veel van de tegenstand die hij van collega's ondervond, lag nu juist in die door hem aangenomen verbanden en die snelle overgang naar die diepere, niet-rationele ervaringen. Zij waren in de historische context en achtergronden van bepaalde opvattingen geïnteresseerd, Quispel in wat in die opvattingen tot uitdrukking werd gebracht.

Toen ik in 1986 in mijn boek *De taal van de gnosis* nogal uitvoerig op de ontwikkeling van het eonenstelsel binnen het goddelijke pleroma was ingegaan – zeg maar: de ontvouwing van Gods eigenschappen –, zei hij tegen me: 'Dat had je beter niet kunnen doen, want dat begrijpen de mensen niet, het brengt ze alleen maar in de war. Het gaat er toch om dat God in zijn zelfontvouwing tot bewustheid van zichzelf komt en dat zich dat ook in de menselijke geest kan voltrekken.'

Ik was vooral geïnteresseerd in de vraag waarom men zich zo uitdrukte, hem ging het om de betekenis voor de mensen van nu. En dat sprak aan, hij was een geliefd spreker en vaak te gast in allerlei televisieprogramma's. De mensen voelden zich door hem aangesproken en gesterkt in hun diepste gevoelens en ervaringen, het tilde hen uit boven de tragiek van hun historische, individuele bestaan. Wouter Hanegraaff beschrijft in zijn boek hoe de werken van mensen als Jung en de godsdiensthistoricus Mircea Eliade in de jaren zestig en daarna, hier in Europa en vooral in de Verenigde Staten een dergelijke bijna therapeutische invloed uitoefenden.

Een belangrijk gevolg van Quispels eerste bezoek aan Eranos was, dat hij een royale beurs kreeg van de Bollingen Foundation in New York om een jaar in Rome te gaan studeren. De bedoeling was dat hij dat boek over Valentinus de gnosticus zou gaan schrijven. Zo trok Gilles met zijn gezin naar Rome. Daar ontmoette hij de man die hem misschien wel het meest zou beïnvloeden, Erik Peterson, een Duitse professor, die als bekeerling tot het katholicisme zijn positie als protestants hoogleraar in de theologie in Bonn had moeten opgeven en toen in Rome woonde en werkte. Peterson opende hem de ogen voor het joodse christendom, de

joodse achtergronden van de gnosis en het belang van de ascese in de vroege kerk. Het eerste wat wij bij hem op college leerden, was dat er naast een Grieks en een Romeins christendom ook een Aramees christendom was geweest, dat niet alleen van die andere twee onafhankelijk was, maar ook oorspronkelijker. Later ging hij steeds meer spreken over het joodse of Judese christendom.

Een verwante impuls ging uit van de joodse geleerde Gershom Scholem, de grote kenner van de joodse mystiek en de kabbala, wiens *Major Trends in Jewish Mysticism* (1941) op Quispel een grote indruk had gemaakt. Quispel ontmoette hem diverse keren in Ascona en correspondeerde met hem. Scholem was een fascinerende man. Ik ben zelf ooit, in 1981, een jaar voor zijn dood, samen met een Amerikaanse collega bij hem thuis in Jeruzalem een avond op bezoek geweest. Hij toonde ons zijn enorme collectie joodse mystieke handschriften en vertelde ons over zijn bewegende leven. Dat zijn ontmoetingen die je nooit vergeet. Scholems studies overtuigden Quispel er nog meer van dat de oorsprong van de gnostische stroming in de oudheid in het mystieke, esoterische jodendom gezocht moest worden.

Dat betekende niet dat hij de bestaande bronnen van geen belang achtte of andere invloeden ontkende. De Griekse filosofische invloeden bijvoorbeeld kon hij nauwkeurig aangeven, maar dat waren volgens hem historisch bepaalde aankledingen van ideeën en ervaringen die hun oorsprong in het jodendom hadden. Deze opvatting is ook de dragende these van zijn grote boek *Asclepius. De volmaakte openbaring van Hermes Trismegistus* (1996). Hierin wordt de bepalende achtergrond van het hermetisme in het alexandrijnse esoterische jodendom gelegd, zoals in zijn inleidingen op de afzonderlijke hoofdstukken en zijn commentaar voortdurend blijkt. Wij verschilden op dit punt van mening. Ik vond dat hij die joodse achtergrond van de gnosis en het hermetisme te sterk doordreef en dat andere elementen van de hellenistische cultuur een even grote, zo niet grotere rol speelden. In de heruitgave van zijn *Asclepius* heb ik zijn opvattingen op dit punt uiteraard onaangestast gelaten.

Dat brengt mij op het boek dat vandaag gepresenteerd is. Het bevat de vertaling van vrijwel de gehele hermetische literatuur van de oudheid. Dit project begon in 1989, toen Joost Ritman aan Gilles en mij vroeg of wij een nieuwe Nederlandse vertaling van het

Corpus Hermeticum wilden maken. De vorige dateerde van 1643. Aldus geschiedde. In 1990 verscheen het boek en het was meteen een groot succes: in 2003 verscheen de vijfde druk. Daarna publiceerde Quispel in 1996 zijn vertaling van de Latijnse *Asclepius* en ik in 2006 de hermetische fragmenten en de nieuwe teksten die in de tweede helft van de twintigste eeuw bekend waren geworden. In de nieuwe uitgave heb ik de inleidingen en commentaren aangepast aan de huidige stand van het onderzoek en alle teksten in één zelfde format gegoten: een inleiding, gevolgd door een geannoteerde vertaling.

Wat de vertalingen betreft, heb ik mijn portie van het *Corpus Hermeticum*, de traktaten I-IX, opnieuw vertaald en de vertaling van de *Inwijding in de achtste en negende sfeer* herzien. Quispels vertalingen heb ik, op enkele kleine aanpassingen na, ongewijzigd gelaten. Het is zijn vertaling, je hoort er zijn stem. Als ik daarin serieuze veranderingen had aangebracht, was het zijn vertaling niet meer geweest en het zou de mijne niet zijn geworden.

Wel heb ik soms zijn taalgebruik wat gemoderniseerd. Als hij spreekt over 'eenvoud des geestes en der ziele' heb ik er toch maar 'eenvoud van geest en ziel' van gemaakt. We leven tenslotte in de eenentwintigste eeuw. Een bekend voorbeeld is zijn gebruik van het woord 'kennisse'. Dat was in de zeventiende en achttiende eeuw de gebruikelijke spelling van het woord 'kennis', in alle betekenissen. Quispel gebruikte dit woord als hij geestelijke kennis, gnosis, bedoelde. Hij ontleende het aan de bevindelijke gereformeerden. Die duiden met dit woord een intense geloofservaring aan: de bijna mystieke beleving van hun eigen zondigheid, Gods gerechtvaardigde toorn en zijn onbegrijpelijke genade. In de hermetica gaat het echter om de geestelijke ervaring van de eenheid van God, kosmos en mens, om godskennis die tegelijk zelfkennis is. Dat is wel wat anders. Dat wist Gilles natuurlijk ook wel, maar hij vond 'kennisse' een mooi woord, omdat het voor zijn gevoel aanduidde dat het hier niet om rationale kennis gaat. Maar wie van de moderne lezers, en zeker die van hermetische geschriften, kent nog het woord 'kennisse' en heeft er die associatie bij?

Een van mijn promovendi, die Quispel in zijn laatste jaren als hoogleraar had meegemaakt, vertelde mij onlangs dat hij eens op college uitlegde dat het in de religie uiteindelijk om 'kennisse' gaat. De theologen in spe keken hem glazig aan, want ze kenden

dat woord met al zijn bevindelijke associaties niet. Quispel zag dat, boog zich over de katheders en zei: 'Ja dames en heren, ik ben de professor van de stomme é,' en legde toen uit wat hij daarmee bedoelde. Ik heb het woord nu toch maar in 'geestelijke kennis' of 'gnosis' veranderd.

In besprekingen van de *Asclepius* werd destijds gezegd dat de vertaling zo vrij was dat het oorspronkelijke Latijn onherkenbaar was geworden. De vertaling is vrij, erg vrij zelfs, als je het Latijn eraan naast legt, zie je vaak niet meteen wat hij precies gedaan heeft. En je moet goed Latijn kennen om dat te kunnen beoordelen, want het Latijn van de *Asclepius* is 'heidens moeilijk', zoals Quispel zelf zei. Maar in dat latere Latijn was hij nu juist grondig geschoold, zijn dissertatie – een uitstekende bronnenstudie – ging over een geschrift van Tertullianus, die notoir een van de moeilijkste Latijnse auteurs is. Je kunt over de betekenis van een passage twisten, maar over het algemeen durf ik te stellen dat Quispels vertaling naar de zin het Latijn van de *Asclepius* goed weergeeft.

Het gekozen format van de nieuwe uitgave, inleiding plus vertaling met aantekeningen, maakte een aantal wijzigingen ten opzichte van de oorspronkelijke versie onvermijdelijk, waarvan ik het waarom en hoe in een aparte notitie, voorafgaand aan zijn vertaling, uiteen heb gezet. Zo heb ik twee toegevoegde hoofdstukken weggelaten die niet rechtstreeks met de verklaring van de tekst zelf te maken hadden.

Deze ingrepen betekenen dat Quispels *Asclepius* van 1996 zijn waarde behoudt. Als u nog een exemplaar hebt, wees er dan zuinig op, want het begint een *collector's item* te worden. Het werd al op Catawiki geveild, antiquarisch worden prijzen gevraagd tot 125 euro en 150 US dollars.

Ten slotte: Quispel zelf beschouwde zijn vertaling van de *Asclepius* als het hoogtepunt van zijn loopbaan. In maart 1995, bij de viering van het 75-jarig bestaan van het Gezelschap van Christelijke Historici, geeft hij een kort overzicht van zijn ontwikkeling als historicus en de posities waartoe hij in de loop van zijn leven gekomen was. Aan het slot spreekt hij over zijn opvatting dat het Evangelie van Thomas authentieke woorden van Jezus bevat die niet in het Nieuwe Testament staan – een opvatting waarop hij door nogal wat collega's werd aangevallen, al wordt zij tegenwoordig vrij algemeen aanvaard. En hij vervolgt dan, wat mistroostig:

‘Dit inzicht maakte mijn leven te midden van de theologen in toenemende mate tot een benauwenis. Ik aarzel om het uit te spreken, maar het moet gezegd, dat zij wel eens een *hidden agenda* hebben en hun collegae niet altijd betrouwbare informatie geven. Daarom raad ik ieder steeds aan op eigen kompas te varen.

Na mijn pensionering ben ik opgeleefd, omdat ik kon terugkeren tot de liefde van mijn jeugd, de klassieke talen, en mij kon uitleven in wat ik het beste kan: vertalen. Mijn overzetting van de hermetische *Asclepius* die niet eerder in het Nederlands werd vertaald, beschouw ik als het hoogtepunt van mijn loopbaan.’

Hij heeft van ons vertaalproject genoten en het zou hem ongetwijfeld deugd gedaan hebben, als hij had kunnen zien hoe vandaag onze vertalingen in één band en in een bij de tijd gebrachte vorm opnieuw het licht zien.

